

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

ӘОЖ: 159.922.6
 РТАМА: 15.31.31

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН АНЫҚТАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Абилкасимова Гульзам

*Педагогика ғылымдарының кандидаты,
 педагогика және психология кафедрасының доценті,*

«Bolashaq» Академиясы,

Қарағанды қ., Қазақстан

*Ресей жаратылыстану академиясының (РЖА) профессоры,
 Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының Академигі*

Киреева Улдай Тагбергеновна

Педагогика ғылымдарының кандидаты,

Оқу-әдістемелік жұмыс жөніндегі проректор,

«Bolashaq» Академиясы,

Қарағанды қ., Қазақстан

Тукбаева Ляззат Максатовна

«Bolashaq» Академиясының 2 курс магистранты,

Қарағанды қ., Қазақстан

Мақалада жеткіншектердің тұлғалық ерекшеліктерін анықтаудың психологиялық аспектілерінің мәселелері қарастырылған, онда жасөспірімдердің адам ретінде қалыптасатын ең қиын кезең деп саналады. Жоғары сынып жасындағы тұлғаның дамуын зерттейтін нәтижелер көрсетілген, кез-келген тұлғалық психологиялық ерекшеліктерді анықтау үшін психологиялық функциялары көрсетілген. Мақалада авторлар жасөспірімдердің тұлғалық ерекшеліктері туралы көптеген отандық және шетелдік ғалымдардың анықтамаларын талдаған. Нәтижесінде жеткіншектердің ең дағдарыстық жас кезеңдерінің бірі екендігі дәлелденген, дәл осы кезде бала «қиын» болады.

Кілт сөздер: аспектілер, әлеуметтік, жасөспірім, жеткіншек, қарым-қатынас, конфликт, психофизиология, тұлға.

Қазіргі таңда әлемде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық үрдістер адамдар арасындағы қарым-қатынастың түрленуіне әкеп соғуда, яғни виртуалды қарым-қатынас гүлденіп, жеке тұлғаның қарым-қатынастық құзіреттілігі төмендеген, бұл шыдамсыздық, жауласу т.б. тудыруда. Осыған орай, білім беру жүйесіне әлеуметтік мәні зор қарым-қатынастық білік пен дағдыларды қалыптастыру жауапкершілігі жүктеледі, ол заманауи қоғамның серпінді тілектеріне сәйкес елдің мәдени-білім беру әлеуетінің негізін қалайды.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында «білім алуда тұлғаның өзін-өзі дамытуын, дербестігін қамтамасыз ететін нәтижеге» бағытталу қажеттігі туралы айтылған. «Құндылықты білім беру жағдайында мектеп патриоттыққа баулу және өз өлкесінің адал азаматы етіп тәрбиелеуге ықпал етіп, жалпы ұлттық идеяларды іске асыруға үлес қосады». Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін жаңартудың басты мақсаты өзін-өзі басқаруға қабілетті өз бетінше дамитын жеке тұлғаны қалыптастыру болып табылады, бұдан мектеп оқушыларының бойында қарым-қатынастық білікті қалыптастыру қажеттігі туындайды [1].

Осы тұста елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің

«Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» деген студент жастарға арнап оқыған лекциясында «Бүгінгі күн - талантты, жігерлі, өзіне сенетін адамдардың, арманға бай және оларды жүзеге асыруға ерік-жігері бар адамдардың уақыты», - деп атап көрсеткен болатын [2].

Қазіргі уақытта жасөспірімдердің даму кезеңі шамамен 10-11 жастан 14-15 жасқа дейін созылады, бұл жалпы балалардың мектептің орта сыныптарында оқумен сәйкес келеді [3]. Әтүрлі авторлардың пікірінше, жасөспірімнің психологиялық ерекшеліктері, дағдарыс ретінде қарастырылады.

Жеткіншектер кезінде жеке дамудың барлық аспектілері сапалы қайта құрудан өтеді және жаңа психологиялық білім пайда болады.

Бұл жастың негізгі мазмұны - баланың балалық шақтан ересек жасқа ауысуы, ол жасөспірімде айтарлықтай субъективті бастан кешіретін қиындықтардың пайда болуымен, сондай-ақ оны тәрбиелеуде объективті қиындықтардың пайда болуымен бірге жүреді. Көптеген психологтар бұл жасты дағдарыс деп анықтайды. Бір жағынан, жеткіншектер жаңа әлеуметтік позицияға ауысады, қоғамдық құндылықтар әлеміне енеді, оның қоғам мүшесі ретінде өзіне деген саналы көзқарасы қалыптасады.

Екінші жағынан, даралау процесі жүреді - «Мен» жан-жақты және қайталанбас бейнемін.

Осы кезеңде жеткіншектер үшін құрдастарымен қарым-қатынас үлкен маңызға ие болады; ол үшін олармен бірге болу ғана емес, сонымен бірге оның қанағаттанарлық позициясын алу маңызды. Оның ішінде бұл тілек топта көшбасшы позициясын алуға деген ықыласпен көрсетілуі мүмкін.

Психологтардың еңбектерінде теориялық және эксперименттік жеткіншектердің жеке ерекшеліктері зерттелінген Л.В. Бороздина [4], С.М. Джакупов [5], У.Джемс [6], И.В. Дубровина [7], Жарықбаев Қ.Б. [8], М.М. Мұқанов [9]. Шетелдік психологияда бұл мәселе А.Маслоу, Г.Абрахам [10], Г.Олпорт [11], З.Фрейд [12], Г.Ю. Айзенк [13] қарастырған.

Д.Б. Эльконин Л.С. Выготскийдің жас ерекшеліктері туралы идеяларын жасады. Ол баланы қоршаған әлемді белсенді білетін тұтас тұлға ретінде қарастырады - заттар мен адами қатынастар әлемі, оның ішінде қарым-қатынастың екі жүйесінде «бала - зат» және «бала - ересек». Бірақ, белгілі бір физикалық қасиеттері бар нәрсе онымен әлеуметтік дамыған іс-қимыл әдістерін қамтиды. Бұл іс жүзінде - әлеуметтік пән, бала онымен бірге әрекет етуді үйренуі керек. Ересек адам, белгілі бір жеке қасиеттері бар адам ғана емес, ол белгілі бір кәсіптің өкілі, олардың нақты міндеттері мен мотивтері, қарым-қатынас нормалары бар басқа да қоғамдық қызмет түрлерінің тасымалдаушысы яғни қоғамдық ересек адам. «Бала - қоғамдық пән» және «бала - қоғамдық ересек» жүйелеріндегі баланың іс-әрекеті оның жеке басын қалыптастыратын біртұтас процесі білдіреді [14].

А.А. Реанның пікірінше «...қарым-қатынасты жеткіншектер субъективті түрде өте маңызды нәрсе ретінде қабылдайды. Жеткіншектердің ересектермен және мектептегі құрдастарымен сенімді қарым-қатынас жасау қажеттілігі көбінесе қанағаттанбайды. Бұл алаңдаушылықтың қалыптасуына, өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігіне және тұрақсыз өзін-өзі бағалауға байланысты, жеке дамудағы қиындықтармен байланысты өз-өзіне күмәндану сезімін дамытуға,

өмірлік жағдайларға бағдарлануға кедергі келтіреді. Егер баланың отбасында қолайлы қарым-қатынас болмаса, мұның бәрі бірнеше рет нашарлайды» [15].

Жеткіншектер - бұл жасөспірім өзінің мінез-құлқында басшылыққа алатын дүниетанымның, моральдық нанымдардың, принциптер мен идеалдардың, бағалау жүйесінің қарқынды қалыптасуының басталу жасы. Егер бастауыш мектеп оқушысы ретінде ол көбінесе үлкендер мен ата-аналардың тікелей талаптары бойынша немесе кездейсоқ және еріксіз көзқарастармен әрекет етсе, онда ол үшін мінез-құлық принциптері, өзіндік көзқарастары мен сенімдері басты мәнге ие болады.

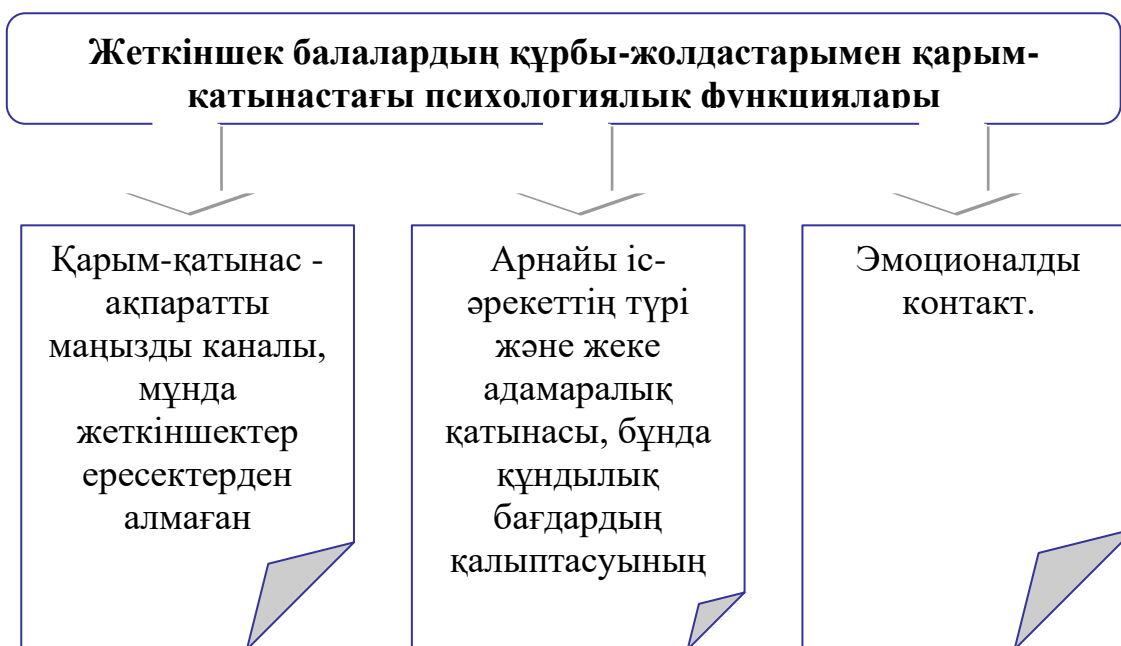
Көрнекті ғалым, профессор С.М. Жақыпов адамның психикалық дамуы оқыту процесі әсерінен тыс болмайды, ол үшін оқытушы мен оқушы арасында нақты байланыс, оқытудың формасы мен мазмұны екі жақты біріккен іс-әрекетте орындалады деген □16□.

Жеткіншектер арасында конфликттер ересек адамдармен қарым-қатынаста қанағаттанбау, өз құрбы-жолдастарының ортасына қабылданбау, жеке даралануға ұмтылудың күшеюінен туындайды. Қарым-қатынас құрбы-жолдастармен олардың «ересектілікті» жүзеге асырудың алдындағы күнделікті қорытынды дайындық.

Жеткіншектер бұл кезде әр жасқа және әр түрлі статуска рөлдік жинағын кеңейтіп өзара қатынас құруға тырысады. Есеюдің бір деңгейі - бұл жеке адамның басқа адамды түсінуі яғни, ол іскерлік және өзара әрекет құруға әсер етеді. Жоғары сынып оқушылары құрбы-жолдастарының қайсысымен емтиханға дайындалуға болады, ал қайсысымен бос уақытын өткізуге болатыны туралы жақсы біледі.

М.Мұқанов □9. Б.118□ нышан адамда іштен туа пайда болатын нерв жүйесінің кейбір анализаторларының ерекшеліктері екенін дәлелдей келіп, нышанды тұқым себумен салыстырады. Себілген тұқымның өсуі топыраққа, ылғалға және күн нұрына байланысты. Өсудің бұл түрін қабілеттің даму процесімен ұқсастыруға болады.

Психология ғылымында жеткіншек балалардың құрбы-жолдастарымен қарым-қатынастағы психологиялық функцияларын үшке бөліп көрсеткен (1 сурет).

Сурет 1. Жеткіншек балалардың құрбы-жолдастарымен қарым-қатынастағы психологиялық функциялары

Жеткіншектердің белгілі бір топқа енуі ересектерден эмансипациясынан туындайды және өз құрбы-жолдастары жағынан психологиялық қорғанысты сезінуден пайда болады. Егер жеткіншек кезінде құрбы-жолдастарының құндылығын игеру бағдар болса, ал мұның негізінде бір-бірімен түсіну.

Жеткіншектер кезең әдетте бұрылыс, өтпелі, сыни деп сипатталады, бірақ көбінесе жыныстық жетілу жасы ретінде анықталады. Психологтардың пікірінше, жетілудің үш түрін анықтайды:

1. Органикалық;
2. Жыныстық;
3. Әлеуметтік.

Қоғамның даму тарихындағы адамда жыныстық және әлеуметтік даму нүктелері сәйкес келеді және бұл бастама рәсімімен атап өтілді, ал органикалық жетілу әдетте бірнеше жылдан кейін пайда болады. Қазіргі балада дамудың барлық жолдары бөлінді. Енді біз алдымен жыныстық жетілуді байқаймыз, содан кейін органикалық және біраз уақыттан кейін - әлеуметтік жетілудің түрін қарастырамыз. Бұл сәйкессіздік жеткіншектердің жасына пайда болуына әкеледі.

Жеткіншектер - бұл адамның дамуындағы күрделі кезең, өйткені осы кезеңде бұрын қалыптасқан психологиялық құрылымдардың түбегейлі қайта құрылуы жүреді, неоплазмалар пайда болады, саналы мінез-құлықтың негіздері қаланады, моральдық идеялар мен әлеуметтік көзқарастардың қалыптасуындағы жалпы бағыт пайда болады.

Бүгінгі таңда психологияда жеткіншектер кезіндегі көптеген іргелі зерттеулер бар, мысалы Г.Ю. Айзенк бұл кезеңнің психологиялық жағдайы екі «бетбұрыс» сәттерімен байланысты деп анықтаған [13 Б.245]:

1. Психофизиологиялық - жыныстық жетілу және онымен байланысты барлық нәрсе;

2. Әлеуметтік - балалық шақтың соңы, ересектер әлеміне ену.

Осы сәттердің біріншісі ішкі гормоналды және физиологиялық өзгерістермен байланысты, бұл дененің өзгеруіне, бейсаналық жыныстық қатынасқа, сондай-ақ эмоционалды-сезімтал өзгерістерге әкеледі.

Екінші мәселе бұл балалық шақтың аяқталуы және ересектер әлеміне көшу жасөспірімнің санасында рационалды түрде сыни рефлексиялық ойлаудың дамуымен байланысты. Бұл жеткіншектердің психикадағы шешуші жағдайы яғни жеткіншектердің өміріндегі негізгі жетекші қайшылықтарды тудыратын сәт.

Сонымен, жеткіншектер жас бұл ең қиын, әрі күрделі барлық балалар жастағы білдіретін тұлға ретінде қалыптасу кезінде. Жеткіншектердің негізгі мазмұны оның балалық шақтан ересек адамға ауысуын қамтамасыз етеді. Осыған орай, жеткіншек жастың ерекшеліктері бұл барлық жұмысты өз бетімен орындап, үлкендердің қамқорлығы мен ақыл-кеңесінен; үйге берілген тапсырмаларды жаттап алмастан өз сөзімен түсінікті етіп айтуға тырысу; үлкендерге сын көзбен қарап, олардың айтқанын сынап-мінеп, кей кезде өрескіл мінез көрсетуі, жеткіншек істі игеру жағынан әлі бала болса, ал талап қою жағынан ересек, өз мүмкіншілігін жоғары бағалап, бәрін өзі істей алатындай сезіну болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы - Астана, 2016. №205.

2. https://www.kaznpu.kz/docs/vestnik/poliyazichni_institute/_1_1_2016.pdf

3. Рубинштейн С.Л. Основы общей

психологии: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по направлению и специальностям психологии. / - СПб: Питер, 2008. - 705 с.

4. Бороздина Л.В. Что такое самооценка // Психологический журнал. 1992. №4. С. 99-100

5. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - Алматы: Изд-во КазГУ, 1992. - 192 с.

6. Джемс У. Психология / Под ред. Л.А. Петровской. - М.: Педагогика, 1991. - 368 с.

7. Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд./ Под редакцией И.В. Дубровиной - СПб.: Питер, 2007. - 592 с.

8. Жарыкбаев Қ.Б. Психология негіздері: Оқулық. Алматы: Эверо, 2010. - 462 б.

9. Мұқанов М.М. Жас және педагогикалық психология. Алматы: Изд-во КазПИ, 1982. - 247 б.

10. Маслоу А., Абрахам Г. Мотивация и личность /Пер. с англ. Татлыбаева А.М. СПб. Евразия 1999. -479 с.

11. Олпорт Г. Становление личности: Избр. тр. / Гордон Олпорт; [Пер. с англ. Л.В. Трубицыной и Д.А. Леонтьева]; Под общ. ред. Д.А. Леонтьева. - Москва: Смысл, 2002. - 461 с.

12. Фрейд З. Психоанализ детских страхов / З.Фрейд. - СПб.: Азбука, 2018. - 333 с.

13. Айзенк Г.Ю. Исследования человеческой психики / - Москва: ЭКСМО - Пресс, 2013. - 480 с.

14. Эльконин Д.Б. Детская психология / Москва: Академия, 2014. - 384 с.

15. Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека. / Под ред. Реана А.А. СПб.: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2007. - 651 с.

16. Жакыпов С.М. Жалпы психология негіздері. Оқулық - Алматы: Алла прима, 2012. - 207 б.